

Το βλέμμα του Σωκράτη

(Δημήτρης Βλάχος, *Το βλέμμα / Μια οντολογία του βλέμματος σε τέσσερις φάσεις άλματος εις μήκος*, εκδ. Φιλοπρόοδη Ένωση Ξάνθης, Ξάνθη 2011, σσ. 54-92)

Η μορφή του Σωκράτη –και αναφέρομαι στη λογοτεχνική του μορφή– διαγράφεται αριστοτεχνικά κυρίως από τον Πλάτωνα. Δεν θα μας απασχολήσει εδώ η σχέση του ιστορικού με τον λογοτεχνικό Σωκράτη. Μας ενδιαφέρει πρωτίστως το βλέμμα του μεγάλου ειρωνευτή έτσι όπως μας το μεταφέρει ο Πλάτων. Ο W. K. Guthrie στην κλασική μονογραφία του για τον Σωκράτη γράφει: «Κοιτούσε τους άλλους μ' έναν εντελώς ιδιαίτερο τρόπο, που τους έμενε αξέχαστος, αλλά που δύσκολα περιγράφεται. Διαβάζουμε ότι «συνήθιζε να τους ατενίζει με ορθάνοιχτα μάτια», «έριχνε, όπως ήταν η συνήθειά του, γρήγορες ματιές με χαμηλωμένο το κεφάλι σαν ταύρος» και «ότι κοιτούσε λοξά»¹.

Το βλέμμα του τούς έμενε αξέχαστο, αλλά δύσκολα περιγράφεται. Δεν θα μπορούσε να γίνει κι αλλιώς. Το μοναδικό βλέμμα, αυτό το βλέμμα που μπορεί να αλλάξει μια ζωή δύσκολα περιγράφεται, ωστόσο η συνάντηση μαζί του σε αλλάζει. Κι αυτό συμβαίνει με το βλέμμα του Σωκράτη. Έχει τη δύναμη να αλλάξει αυτούς που συναντιούνται μαζί του. Η μαρτυρία τους είναι η απόδειξη για τη δύναμη του σωκρατικού βλέμματος.

Στον πλατωνικό *Θεάγη* (130a) ο νεαρός Αριστείδης, έχοντας στερηθεί ακούσια τη συναναστροφή του με τον Σωκράτη για μεγάλο χρονικό διάστημα, όταν τον ξανασυναντά, κάνει έναν απολογισμό αυτής της συναναστροφής με τα εξής λόγια : «Από σένα [Σωκράτη] δεν έμαθα απολύτως τίποτε, όπως ξέρεις και εσύ ο ίδιος. Αλλά, κάθε φορά που ήμουν μαζί σου βελτιωνόμουν, ακόμη και όταν βρισκόμουν απλώς στο ίδιο σπίτι με σένα, και ούτε καν στο ίδιο δωμάτιο, αν και είχα μεγαλύτερη βελτίωση όταν ήμουν στο ίδιο δωμάτιο. Και η βελτίωση μου φαινόταν ακόμη μεγαλύτερη, όταν, όντας στο ίδιο δωμάτιο, είχα τα μάτια μου καρφωμένα πάνω σου, καθώς μιλούσες, παρά οπουδήποτε αλλού. Αλλά την πιο μεγάλη βελτίωση την είχα κάθε φορά που καθόμουν δίπλα σου και σε άγγιζα. Τώρα όμως όλα αυτά χάθηκαν».

Στην καταστροφική για τους Αθηναίους μάχη του Δηλίου (424 π.Χ) ο έφιππος Αλκιβιάδης παρακολουθεί την άτακτη υποχώρηση των Αθηναίων. Το βλέμμα του

¹ W. K. C. Guthrie, *Σωκράτης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 99.

αναζητά και πέφτει πάνω στον Σωκράτη που υποχωρεί με τάξη μέσα στον γενικευμένο πανικό. Πλέκοντας λοιπόν το εγκώμιο του Σωκράτη ο μεθυσμένος Αλκιβιάδης στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνα (221b) διηγείται ως εξής την εντύπωση που προκαλούσε σε φίλους και εχθρούς το σωκρατικό βλέμμα: « Έπειτα μου έδινε την εντύπωση [ο Σωκράτης], όπως αναφέρεις και συ, Αριστοφάνη, ότι και εκεί βάδιζε το δρόμο του ακριβώς όπως και εδώ, περήφανος και με τα μάτια ριγμένα πότε εκεί και πότε εδώ. Ατάραχος κοίταζε δεξιά κι αριστερά φίλους και εχθρούς και φανέρωνε από μεγάλη απόσταση στον καθένα ότι αν κανείς άπλωνε το χέρι πάνω του, θα αντισταθεί ο άνθρωπος αυτός με σθένος. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και υποχωρούσε με ασφάλεια και αυτός [ο Σωκράτης] και ο άλλος [ο Λάχης]».

«...βρενθυόμενος² και τώφθαλμὸν παραβάλλων, ἡρέμα παρασκοπῶν καὶ τοὺς φιλίους καὶ τοὺς πολεμίους...» (...περήφανος και με τα μάτια ριγμένα πότε εκεί και πότε εδώ. Ατάραχος κοίταζε δεξιά κι αριστερά φίλους και εχθρούς). Το βλέμμα του υποχωρούντος Σωκράτη ήρεμο, αποφασιστικό και γι' αυτό τρομερό γι' αυτούς που το αντικρίζουν στη μάχη.

Το βλέμμα του ειρωνευτή Σωκράτη ενίοτε ήταν απειλητικό, δημιουργώντας ισχυρή εντύπωση σε όσους τον παρακολουθούσαν. Στη φυλακή και ενώ ετοιμάζεται να πει το κώνειο γαλήνιος, χωρίς να τρέμει και χωρίς να αλλάξει το χρώμα του ή η έκφρασή του, *κοιτάζοντας λοξά προς το μέρος του ανθρώπου [που του έδινε το κώνειο] με το συνηθισμένο ταυρίσιο βλέμμα του (ἀλλ' ὥσπερ εἰώθει ταυρηδὸν ὑποβλέψας πρὸς τὸν ἄνθρωπον), τον ρωτά αν με τούτο το ποτό επιτρέπεται να κάνει σπονδή σε κάποιο θεό ή όχι, τώρα που ετοιμάζεται για την μετοίκησή του από εδώ προς τα εκεί (Πλάτωνος, Φαίδων, 117b).*

«Ὡσπερ εἰώθει ταυρηδὸν ὑποβλέψας...» (κοιτάζοντας λοξά με το συνηθισμένο ταυρίσιο βλέμμα του). Το βλέμμα του τούς έμενε αζέχαστο, αλλά δύσκολα περιγράφεται. Έχει δίκιο ο Guthrie. Αυτό το απειλητικό – ειρωνικό βλέμμα που καθήλωνε όσους το συναντούσαν δεν περιγράφεται εύκολα. Πολύ πιο δύσκολα ωστόσο περιγράφεται το βλέμμα που γοήτευε, που μούδιαζε κυριολεκτικά ακόμη κι εκείνους που ήθελαν να αντιπαρατεθούν μαζί του. «θαλαττία νάρκη», θαλασσινή μουδιάστρα, χαρακτηρίζει ο Μένων τον Σωκράτη (Πλάτωνος, Μένων, 80a-b). Ανήμπορος να απαντήσει στην ερώτηση του Σωκράτη τον περιγράφει με την

² Βρενθύομαι = κομπάζω, υπερηφανεύομαι. (Βρενθύομαι < βρένθος = ονομασία μεγαλοπρεπούς θαλάσσιου πτηνού).

παρακάτω παρομοίωση. «Μου φαίνεσαι μάλιστα – αν επιτρέπεται να πω και κάτι σκωπτικό – πως μοιάζεις καταπληκτικά και στην όψη και στα άλλα χαρακτηριστικά με εκείνη την πλατιά θαλασσινή μουδιάστρα. Διότι και αυτή όποιον την πλησιάσει και την αγγίξει τον μούδιάζει και εσύ τώρα μου φαίνεται ότι έχεις κάνει κάτι τέτοιο. Πραγματικά νιώθω μούδιασμα και στην ψυχή και στο στόμα: είμαι ανήμπορος να σου δώσω την παραμικρή απάντηση».

Το βλέμμα του Σωκράτη δύσκολα περιγράφεται. Ωστόσο ο Πλάτων περιγράφει τα αισθήματα που προκαλεί αυτό το βλέμμα σε όσους το αντικρίζουν. Κι όπως ο Όμηρος δεν δίνει περιγραφή της ομορφιάς της ωραίας Ελένης, αλλά αρκείται να καταγράψει το θαυμασμό των γερόντων της Τροίας για το υπέροχο κάλλος της, έτσι και ο Πλάτων αφήνει τους άλλους να μιλήσουν για τη συγκλονιστική εντύπωση που τους προκαλεί το σωκρατικό βλέμμα.

Το βλέμμα του Σωκράτη δεν είναι μόνο *απειλητικό – ειρωνικό*. Δεν είναι μόνο *γοητευτικό*. Το βλέμμα του είναι και *άτοπον*. Ασυνήθιστο, αλλόκοτο το βλέμμα του, ιδιαίτερα όταν αυτός βυθισμένος στη σιωπή του σκέπτεται. Πού έχει στραμμένο το βλέμμα του κατά τη διάρκεια του σιωπηλού στοχασμού του; Πού βρίσκεται ο Σωκράτης όταν στοχάζεται; Σε ποιον τόπο;

Δεν γνωρίζουμε. Δεν θα το μάθουμε ποτέ. Όμως θαυμασμό προκαλεί το θέαμα του σκεπτόμενου Σωκράτη σε όσους τον παρακολουθούν.

Ο Πλάτων κατορθώνει να μας μεταφέρει αυτήν τη συγκίνηση με την περιγραφή του. Αξίζει να την παρακολουθήσουμε για να νιώσουμε κι εμείς αυτή τη συγκίνηση από το προσηλωμένο στο *Αλλού* βλέμμα του άτοπου Σωκράτη. Και πάλι ο Αλκιβιάδης στο εγκώμιό του για τον Σωκράτη περιγράφει τον αλλόκοτο αυτόν άνθρωπο να στοχάζεται. Κατά την πολιορκία της Ποτίδαιας (429 π.Χ) από τους Αθηναίους εκτυλίσσεται η παρακάτω σκηνή στο αθηναϊκό στρατόπεδο. Ο Σωκράτης *στεκόταν από την αυγή όρθιος σε ένα σημείο και στοχαζόταν (αυτόθι ἔωθέν τι εἰσθήκει σκοπῶν)*. Αυτό διαρκούσε τόσο πολλές ώρες, ώστε έγινε αντιληπτός από τους συντρόφους του που άφησαν τις ασχολίες τους και τον παρατηρούσαν με απορία και θαυμασμό (*θαυμάζοντες*). Αυτός όμως συνέχιζε να μένει ακίνητος και να εμμένει στη στοχαστική του αναζήτηση (*εἰσθήκει ζητῶν, φροντίζων τι ἔστηκε*). Οι ώρες περνούσαν. Ο Σωκράτης όμως όρθιος στη θέση του. Στο τέλος βράδιασε. Οι στρατιώτες δείπνησαν. Αυτός όμως πάντοτε έμενε στην ίδια θέση και

κανείς δεν τον ενοχλούσε. Τότε μερικοί Ίωνες, επειδή ήταν καλοκαίρι κι έκανε ζέστη, έβγαλαν τα στρώματά τους έξω από τις σκηνές για να δροσίζονται και να προσέξουν αν ο Σωκράτης θα έμενε ακίνητος στη θέση του όλη τη νύχτα. Κι αυτός, προκαλώντας την έκπληξη όλων, έμεινε πράγματι όλη τη νύχτα όρθιος (*ὁ δὲ εἰσστήκει*) να στοχαζέται μέχρι που ξημέρωσε. Τότε πια έκανε την προσευχή του στον ήλιο και απομακρύνθηκε (Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, 220c-d).

Πού αλήθεια είχε προσηλωμένο το βλέμμα του ο Σωκράτης όλες αυτές τις ώρες που στοχαζόταν; Οπωσδήποτε δεν έβλεπε τον γύρω του κόσμο, όμως σίγουρα κάπου έβλεπε με απερίσπαστη την προσοχή του. Κάπου *Αλλού*, αλλά πού; Ο Σωκράτης μένει πάντοτε σιωπηλός και κατά τη διάρκεια της στοχαστικής του αναζήτησης αλλά και μετά.

Το ίδιο συμβαίνει και στην αρχή του *Συμποσίου* (174a-175d), όταν ο Σωκράτης λουσμένος και με σανδάλια στα πόδια – κάτι ασυνήθιστο για τον Σωκράτη – βαδίζει με ένα φίλο του προσκεκλημένος για δείπνο στο σπίτι του τραγικού ποιητή Αγάθωνα, για να γιορτάσουν τη νίκη του τελευταίου σε δραματικούς αγώνες. Στο δρόμο ο Σωκράτης βυθίζεται σε σκέψεις και προτρέπει τον φίλο του να συνεχίσει μόνος το δρόμο για το δείπνο. Ο ίδιος θα τον ακολουθούσε σε λίγο. Η ώρα περνά, ο Σωκράτης όμως δεν εμφανίζεται στο δείπνο. Στέλνουν έναν δούλο να τον αναζητήσει. Ο δούλος τον βρίσκει να στέκεται όρθιος (*ἔστηκεν*) στο πρόθυρο γειτονικού σπιτιού βυθισμένος στις σκέψεις του. Τον καλεί να τον ακολουθήσει στο σπίτι του Αγάθωνα, ο Σωκράτης όμως δεν δέχεται να μπει μέσα. Αλλόκοτη συμπεριφορά ενός αλλόκοτου ανθρώπου (*ἄτοπον*). Ο Αριστόδημος όμως γνωρίζει καλά τον Σωκράτη και προτρέπει να μην τον ενοχλήσουν αλλά να τον αφήσουν να έρθει από μόνος του. Το συνηθίζει, άλλωστε, να απομακρύνεται κάποτε, όπου τύχει, και να στέκεται όρθιος βυθισμένος στις σκέψεις του (*ἐνίστε ἀποστάς ὅποι ἂν τύχη ἔστηκεν*). Και όταν τέλος εμφανίζεται ο Σωκράτης κάποια στιγμή, στη μέση του δείπνου, δεν δίνει καμία εξήγηση ούτε για το τι σκεπτόταν ούτε για το πού βρισκόταν όταν σκεπτόταν. Κανείς δεν μαθαίνει πού είχε στραμμένο το βλέμμα του.

Το βλέμμα του Σωκράτη είναι *άτοπο*, όπως άτοπη άλλωστε είναι και η αινιγματική μορφή του που προβάλλει πίσω από τα κείμενα που μιλούν γι' αυτόν. Ωστόσο το βλέμμα του σε όλες τις διαβαθμίσεις του – *απειλητικό, ειρωνικό, γοητευτικό, άτοπο* – έμενε αξέχαστο στους συγχρόνους του.

Όμως εκεί που πραγματικά το βλέμμα του Σωκράτη συγκλονίζει είναι όταν αυτός μετά την καταδίκη του βρίσκεται στη φυλακή αντιμέτωπος με τον θάνατό του. Τότε το βλέμμα του Σωκράτη αναβαθμίζεται οντολογικά, καθώς αποκαλύπτει μιαν άλλη διάσταση. Το βλέμμα του θνήσκοντος Σωκράτη δεν είναι πια *απειλητικό, ειρωνικό, γοητευτικό, άτοπο*. Το βλέμμα του, όταν αντικρίζει το θάνατό του, αποκτά μια άλλη ποιότητα. Γίνεται *εξυψωτικό – αυθεντικό βλέμμα*. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σταθούμε περισσότερο, γιατί εδώ το *εξυψωτικό – αυθεντικό βλέμμα* του Σωκράτη συναντά το *αβυσσαλέο – αναυθεντικό βλέμμα* των συντρόφων του που βρίσκονται στο πλευρό του στις τελευταίες του αυτές στιγμές. Η ένταση ανάμεσα στο *εξυψωτικό – αυθεντικό* και το *αβυσσαλέο – αναυθεντικό* βλέμμα περιγράφεται με απαράμιλλο τρόπο στον πλατωνικό *Φαίδωνα*. Εδώ πια ο στοχασμός μας κατά την αιώρησή του φτάνει στη μία από τις δύο κορυφώσεις του, *την κορύφωση του φιλοσοφικού βλέμματος*. Ας τον παρακολουθήσουμε χωρίς βιασύνη.

Τριάντα μέρες έμεινε ο Σωκράτης στη φυλακή περιμένοντας να εκτελεστεί η θανατική καταδίκη. Τελούνταν τα Δήλια και η αθηναϊκή αντιπροσωπεία (*θεωρία*) δεν είχε επιστρέψει από τη Δήλο. Οι άνεμοι κρατούσαν τους Αθηναίους θεωρούς στο ιερό νησί και καμία θανατική καταδίκη δεν επιτρεπόταν να εκτελεστεί στην Αθήνα μέχρι την άφιξή τους. Αυτές τις τριάντα μέρες ο Σωκράτης συναντά και διαλέγεται με τους συντρόφους του στο δεσμοτήριο, όπου και τον επισκέπτονταν, αφού πρώτα συγκεντρώνονταν στον χώρο του δικαστηρίου *πρωί πρωί (συλλεγόμενοι ἔωθεν εἰς τὸ δικαστήριον)*. Τα ονόματά τους μνημονεύει ο Φαίδων που ήταν παρών. Αξίζει να μνημονεύσουμε κάποια από αυτά για την ελληνοπρέπεια και τη ρυθμικότητά τους: *Κριτόβουλος καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ καὶ ἔτι Ἐρμογένης καὶ Ἐπιγένης καὶ Αἰσχίνης καὶ Ἄντισθένης· ἦν δὲ καὶ Κτήσιππος ὁ Παιανιεύς καὶ Μενέξενος καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν ἐπιχωρίων. Καὶ κάποιοι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς ντόπιους (καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν ἐπιχωρίων) παρευρίσκονταν. Ἐλεπε μόνο αυτός που επρόκειτο να προσφέρει με το λογοτεχνικό του ταλέντο την αθανασία στον Σωκράτη. Απουσίαζε ο Πλάτων, ο κατεξοχὴν δημιουργὸς του λογοτεχνικὸύ Σωκράτη. «Πλάτων δὲ οἶμαι ἠσθένει, ο Πλάτων, θαρρῶ ἦταν ἄρρωστος. Αυτό καταγράφεται στον *Φαίδωνα* από τον ίδιο τον Πλάτωνα. Αυτός που επρόκειτο να απαθανάτισει τον Σωκράτη, ο Πλάτων, στις τελευταίες στιγμές του δασκάλου του απουσίαζε. Ο απὸν Πλάτων φιλοτέχνησε το πορτρέτο του θνήσκοντος Σωκράτη εν μέσω των παρόντων συντρόφων του. Τελικά η*

απουσία μπορεί να απαθανατίσει μια παρουσία. Προϋπόθεση βέβαια είναι, εκτός από το λογοτεχνικό τάλαντο του δημιουργού, και η συνάντηση της απουσίας με την παρουσία σε μια άλλη διάσταση. Σε ένα *Αλλού*. Ο Πλάτων, αν και απών, παρακολουθούσε το βλέμμα του Σωκράτη στις τελευταίες του στιγμές. Το βλέμμα του απόντος Πλάτωνα συνάντησε το βλέμμα του θνήσκοντος Σωκράτη. Όχι, δεν ήταν μόνο οι πληροφορίες των παρόντων που επέτρεψαν στον Πλάτωνα να περιγράψει με ακρίβεια τις τελευταίες στιγμές του δασκάλου του. Προηγήθηκε η συνάντηση του βλέμματος του Πλάτωνα με το βλέμμα του Σωκράτη σε μια άλλη διάσταση. Σε ένα *Αλλού*. Χωρίς αυτή τη συνάντηση ποτέ ένας απών δεν θα μπορούσε να περιγράψει με τόση ενάργεια, τέτοια σεμνότητα και συγκίνηση την οδύουσα προς θάνατον παρουσία του δασκάλου του. Στον χώρο του πνεύματος οι λέξεις *παρουσία – απουσία* αποκτούν άλλο ειδικό βάρος και οπωσδήποτε δεν χωρίζονται μεταξύ τους με στεγανά, όπως συμβαίνει με την κοινότοπη ερμηνευση αυτών των λέξεων. Ένας απών μπορεί να είναι υπαρξιακά (existenziell) παρών πολύ περισσότερο από ένα άτομο που απλώς παρευρίσκεται. *Παρεύρεση δεν σημαίνει παρουσία. Αλλά και απουσία δεν σημαίνει ανυπαρξία.*

Το βλέμμα του Σωκράτη συναντά στο δεσμοτήριο το βλέμμα των φίλων του για τελευταία φορά. Από το πρωί μέχρι το δειλινό αυτοί στέκονται δίπλα του δοκιμάζοντας αλλόκοτα συναισθήματα. Ο Φαίδων περιγράφει τα δικά του συναισθήματά με τη φράση «*Καὶ μὴν ἔγωγε θαυμάσια ἔπαθον παραγενόμενος*» (*Ένωσα στα αλήθεια παράξενα όσο βρισκόμουν κοντά του*). Λίγο πιο κάτω χαρακτηρίζει ο ίδιος ως αλλόκοτο συναίσθημα (*ἄτοπον πάθος*) αυτό που ένιωθε. Και αυτό το *ἄτοπον πάθος* οφείλεται στο ασυνήθιστο ταίριασμα, τον ασυνήθιστο συνδυασμό ευχαρίστησης ανάμεικτης με λύπη (*ἀήθης κρᾶσις ἀπὸ τῆς τῆς ἡδονῆς συγκεκριμένη ὁμοῦ καὶ ἀπὸ τῆς λύπης*). Ένωθε ευχαρίστηση που φιλοσοφούσε με τον Σωκράτη, όπως συνηθίζανε και πριν, αλλά ένιωθε και λύπη γιατί σκεφτόταν ότι σε λίγο ο φίλος του θα πέθαινε (*Φαίδων*, 58e-59a).

«*θαυμάσια ἔπαθον*», «*ἄτοπον πάθος*», «*ἀήθης κρᾶσις*». «*Ένωσα παράξενα*», «*αλλόκοτο συναίσθημα*», «*ασυνήθιστος συνδυασμός*». Αλλόκοτα, πρωτόγνωρα συναισθήματα δοκιμάζουν οι φίλοι που αντικρίζουν το βλέμμα του Σωκράτη λίγο πριν τον θάνατό του. *Το βλέμμα του τούς έμενε αζέχαστο, αλλά δύσκολα περιγράφεται.* Επαληθεύεται από τα κείμενα αυτή η παρατήρηση του Guthrie. Όμως η

δυσκολία περιγραφής του βλέμματος του θνήσκοντος Σωκράτη δεν μειώνει ούτε στο ελάχιστο την οντολογική του αξία. Το αντίθετο μάλιστα. Αυτό το σιωπηλό βλέμμα, το πέρα από κάθε περιγραφή, αναβαθμίζεται οντολογικά και γι' αυτό έχει τη δύναμη να συγκλονίζει αυτούς που το συναντούν. Σ' αυτήν τη συγκλονιστική επίδραση αποκαλύπτεται η μοναδική του οντολογική αξία.

Ο Φαίδων περιγράφει αυτό που βλέπει κι αυτό που νιώθει. Ο Σωκράτης του φαινόταν ευτυχισμένος (*εὐδαίμων*). Αυτό φανέρωναν οι τρόποι και τα λόγια του. Γι' αυτό και ο Φαίδων δεν νιώθει καθόλου οίκτο για τον σύντροφό του που επρόκειτο σε λίγο να πει το κώνειο. Ο Σωκράτης δεν νιώθει φόβο μπροστά στον θάνατο, αλλά τον αντιμετωπίζει *ἀδεῶς καὶ γενναίως*³, χωρίς φόβο δηλαδή και με ανωτερότητα. Γι' αυτό και το βλέμμα του, οι τρόποι του και τα λόγια του δεν μεταδίδουν φόβο στους παρευρισκόμενους φίλους του. *Ὡς ἀδεῶς καὶ γενναίως ἐτελεύτησεν... (τόσο ἀτρόμητος και ἀνώτερος στάθηκε στον θάνατό του)*. Αυτή η φράση περιγράφει το *μεγαλείο* του Σωκράτη την ύστατη αυτή στιγμή του δικού του θανάτου.

Αλλά και στο τέλος του διαλόγου, όπου περιγράφεται η σκηνή στην οποία ο Σωκράτης πίνει το κώνειο, το βλέμμα του εξακολουθεί να είναι πράο. Πήρε την κύλικα στα χέρια του πολύ γαλήνιος (*μάλα ἰλεως*), χωρίς να τρέμει (*οὐδὲν τρέσας*) και χωρίς να αλλάξει το χρώμα ή την έκφρασή του (*οὐδὲ διαφθείρας οὔτε τοῦ χρώματος οὔτε τοῦ προσώπου*). Και ήπια το κώνειο μέχρι την τελευταία σταγόνα χωρίς να δείξει αηδία και χωρίς να κάνει τον δύσκολο, τη στιγμή που και οι πιο ψυχραιμοί από τους φίλους του αναλύονταν σε δάκρυα μπροστά σ' αυτό το φοβερό θέαμα (*Φαίδων*, 117b-d).

Το γαλήνιο βλέμμα του θνήσκοντος Σωκράτη συναντά το παραγμένο βλέμμα των συντρόφων του, κι όμως δεν κάμπτεται από αυτήν τη συνάντηση. Το αντίθετο μάλιστα συμβαίνει. Ατάραχος τους ανακαλεί στην τάξη. Τους επιπλήττει και τους κάνει να νιώθουν ντροπή για τις συναισθηματικές τους υπερβολές. Άλλωστε γι' αυτό ο ίδιος έδιωξε πιο μπροστά τις γυναίκες για να μην παρεκτραπούν σε τέτοιες ανοησίες (*ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν*). Τους συμβουλεύει μάλιστα: «*ἀλλ' ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε*» (*ἡσυχάστε λοιπόν και φανείτε δυνατοί*). «*Καρτερεῖτε*» σημαίνει «μείνετε σταθεροί», όπως ο οπλίτης στην οπλική

³ Γενναῖος: Λέξη που συναντιέται ήδη στο Όμηρο, με αρχική σημασία «αυτός που έχει τα γνωρίσματα της γενιάς του, της καταγωγής του». Η λέξη γενναῖος συνδέεται σημασιολογικά με τη λέξη ἀγαθός (ευγενής στην καταγωγή, γενναῖος, ἀνδρείος).

φάλαγγα πρέπει να αντέξει στη θύελλα της μάχης μένοντας ακλόνητος, σταθερός στη θέση του, για να μην καταρρεύσει ολόκληρη η φάλαγγα. *Καρτερία* σημαίνει την ηθική αντοχή. *Καρτερία* σημαίνει τη σταθερή εμμονή σε κάτι. *Καρτερικός* είναι αυτός που υπομένει χωρίς να κάμπτεται. Αυτός που δείχνει εμμονή και σταθερότητα. «*Καρτερικώτατον*» το βλέμμα του θνήσκοντος Σωκράτη δεν κάμπτεται ούτε και μπροστά στους συντετριμμένους συντρόφους του. Τα δάκρυά τους, ο θρήνος τους δεν τον λυγίζουν. Ακλόνητο το βλέμμα του και γαλήνιο μένει προσηλωμένο σε κάποιο σημείο που το βλέπει μόνον αυτός. Οι άλλοι το νιώθουν αυτό στο βλέμμα του. Αλλά δεν μπορούν να τον ακολουθήσουν εκεί.

Ο Σωκράτης βρίσκεται στο δεσμοτήριο, το βλέμμα του όμως βρίσκεται προσηλωμένο *Αλλού*. Η προσήλωση σ' αυτό το *Αλλού* αλλάζει την ποιότητα αυτού του βλέμματος. Το βλέμμα του θνήσκοντος Σωκράτη δεν έχει καμιά από τις γνωστές στους συντρόφους του διαβαθμίσεις (*απειλητικό, ειρωνικό, γοητευτικό, άτοπο*), αλλά έχει αποκτήσει μια άλλη πρωτόγνωρη γι' αυτούς ποιότητα. **Το γαλήνιο και καρτερικό βλέμμα του Σωκράτη λίγο πριν τον θάνατό του αναβαθμισμένο οντολογικά, εξυψωτικό, φωτεινό, αυθεντικό έχει επιτελέσει το άλμα πάνω από την άβυσσο.** Η άβυσσος τον οδήγησε στο άλμα. Στο άλμα αυτό βρίσκεται το μεγαλείο του Σωκράτη.

«*Γιατί κοντά στον θάνατο, τον θάνατο πια δεν βλέπεις, / στο Έξω προσηλώνεσαι*» (*Denn nah am Tod sieht man den Tod nicht mehr / und starrt hinaus*). Η εγγύτητα στον θάνατο, η βεβαιότητα του επικείμενου θανάτου σε σαφώς προσδιορισμένο χρόνο (με το τέλος της ημέρας) αλλάζει την ποιότητα του βλέμματος στρέφοντάς το στο Έξω, στο *Ανοιχτό, στο Αλλού*. Αυτό ο Ρίλκε εύστοχα το συνέλαβε και το εξέφρασε στους παραπάνω στίχους: «*Γιατί κοντά στον θάνατο, τον θάνατο πια δεν βλέπεις, / στο Έξω προσηλώνεσαι*». Ο θάνατος για τον Σωκράτη δεν είναι πια *κάτι απλώς βέβαιο αλλά αόριστο*, όπως για τους συντετριμμένους συντρόφους του που θρηνούν για τον θάνατο του φίλου τους, ενώ οι ίδιοι δεν έχουν αντικρίσει τον δικό τους θάνατο. Ο θάνατος για τον Σωκράτη είναι όχι μόνο βέβαιος αλλά και καθορισμένος χρονικά. Η δύση του ήλιου ορίζεται ως ο καθορισμένος χρόνος του επικείμενου θανάτου του. Όλοι γνωρίζουμε ότι κάποτε θα πεθάνουμε. Είμαστε βέβαιοι για το γεγονός του επικείμενου θανάτου μας. Ωστόσο μένει αόριστο το *πότε* θα συμβεί αυτό. Η αοριστία αυτού του «*πότε*;», η αοριστία δηλαδή του επικείμενου θανάτου επιτρέπει τη *φυγή* ενώπιον του θανάτου. Η κοινότοπη ερμηνευση του θανάτου, το γεγονός δηλαδή ότι ο θάνατος είναι βέβαια ένα γεγονός που συμβαίνει *αλλά* προς το παρόν δεν μας αφορά, οδηγεί στην επικάλυψή του.

Με τον Σωκράτη όμως όσο βρίσκεται στο δεσμωτήριο, περιμένοντας την εκτέλεση της θανατικής του καταδίκης, δεν συμβαίνει αυτό. Ο Σωκράτης όχι μόνο δεν φεύγει ενώπιον του επικείμενου βέβαιου και καθορισμένου χρονικά θανάτου του, όχι μόνον δεν τον επικαλύπτει καταφεύγοντας στην κοινότοπη εθιμική ερμηνευσή του (φερέφωνό της ο Κρίτων), αλλά σπεύδει να προλάβει τον δικό του θάνατο ως την έσχατη, την πιο δική του δυνατότητα ολοκλήρωσης της ύπαρξής του.

Πράγματι, δυο φορές στο τέλος του *Φαίδωνα*, λίγο πριν πει το κώνειο, αρνείται ο Σωκράτης την προσφερόμενη από τον Κρίωνα κοινότοπη ερμηνευση του θανάτου. Ο Σωκράτης ετοιμάζεται να πάει να λουστεί, για να μην επιφορτίσει τις γυναίκες με το δυσάρεστο έργο να πλύνουν τον νεκρό του. Ο Κρίτων τον ρωτά ποιες είναι οι τελευταίες παραγγελίες που αφήνει στους φίλους του σχετικά με τα παιδιά του ή με κάποιο άλλο θέμα (*Φαίδων*, 115a-116d). Και ο Σωκράτης επαναλαμβάνει αυτά που έλεγε πάντα. Δεν έχει να πει τίποτε καινούργιο. Τους λέει λοιπόν να φροντίζουν τον εαυτό τους σύμφωνα με το πνεύμα των μεταξύ τους φιλοσοφικών αναζητήσεων, διαφορετικά αν αμελούν τους εαυτούς τους, αν παραμελούν δηλαδή την ψυχή τους, και δεν θέλουν να ζουν στα χνάρια όσων ειπώθηκαν για την ψυχή και μέσα στο δεσμωτήριο αλλά και έξω από αυτό κατά το παρελθόν, τότε δεν θα προχωρήσουν ούτε ένα βήμα παραπέρα. Ο Κρίτων όμως δεν καταλαβαίνει ότι η επιμέλεια του εαυτού, η φροντίδα της ψυχής, δεν έχει να κάνει με την κοινότοπη εθιμική ερμηνευση του θανάτου. Ρωτά λοιπόν τον Σωκράτη με ποιον τρόπο να τον θάψουν. Και ο μεγάλος ειρωνευτής έχει τη διάθεση να γελάσει λίγο πριν τον θάνατό του. Λέει λοιπόν στο Κρίωνα: «*Θάψτε με, όπως σας αρέσει. Αρκεί βέβαια να με πιάσετε πρώτα και να μην σας ξεφύγω*». Και αφού γέλασε γλυκά, έστρεψε το βλέμμα στους φίλους του (*Γελάσας δὲ ἄμα ἡσυχῆ καὶ πρὸς ἡμᾶς βλέψας*) και τους έδειξε για μια ακόμη φορά αυτό που είναι μπροστά στα μάτια τους κι όμως αυτοί δεν το βλέπουν. Τους θυμίζει λοιπόν πως ο Σωκράτης που βρίσκεται μπροστά τους και τους μιλάει δεν είναι ο ίδιος με τον νεκρό που θα θάψουν αργότερα. Τον αυθεντικό Σωκράτη – την ψυχή του δηλαδή – δεν μπορούν να τον θάψουν γιατί δεν μπορούν να τον πιάσουν. Η αθάνατη ψυχή δεν θάβεται. Αυτό που θα θάψουν θα είναι ένα νεκρό σώμα κι όχι αυτός ο Σωκράτης που έζησαν μαζί του φιλοσοφώντας. Επομένως ο Κρίτων δεν πρέπει να θρηνεί, όταν θα βλέπει να θάβουν τον νεκρό ή να τον καίνε. Και δεν θα πρέπει ο Κρίτων να λέει ότι κηδεύει τον Σωκράτη. Αυτό που θάβεται, αυτό που καίγεται, αυτό που

κηδεύεται δεν είναι ο Σωκράτης, αλλά το σώμα του. Η ψυχή του τότε θα έχει φύγει μακριά.

Ο μεγάλος ειρωνευτής ακόμη και την ύστατη αυτή στιγμή δεν ακολουθεί την κοινότοπη ερμηνευση των πολλών για τον θάνατο. Αρνείται να παρηγορηθεί με τα ταφικά έθιμα που διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Ας θυμηθούμε τη βαρύτητα αυτών των εθίμων στην Ιλιάδα (ταφή Πατρόκλου, ταφή Έκτορα). Ας θυμηθούμε την Αντιγόνη που οδηγείται στο θάνατο γιατί δεν μπορούσε να αφήσει άταφο τον αδερφό της. Ο Σωκράτης αμφισβητεί αυτή την παράδοση που θέλει τα παγιωμένα ταφικά έθιμα να ερμηνεύουν τη ζωή. Το έδαφος στο οποίο ριζώνει η αυθεντική ύπαρξη δεν είναι για τον Σωκράτη η κοινότοπη εθμική ερμηνευση. Το έδαφος στο οποίο ριζώνει η αυθεντική ύπαρξη βρίσκεται για τον Σωκράτη *Αλλού*. Εκεί όπου έχει στραμμένο και το βλέμμα του.

Ο Κρίτων για δεύτερη φορά στη συνέχεια του *Φαίδωνα* (*Φαίδων*, 116e -117a) προσφέρει στον Σωκράτη την κοινότοπη ερμηνευση των πολλών. Ο Σωκράτης για δεύτερη φορά την αρνείται, επιβεβαιώνοντας το μεγαλείο του ενώπιον του θανάτου. Ο Κρίτων θυμίζει στον Σωκράτη ότι δεν έχει δύσει ακόμη ο ήλιος, δεν χρειάζεται επομένως να βιαστεί να πει το κώνειο. Του θυμίζει ακόμη πως κι άλλοι που καταδικάστηκαν σε θάνατο ήπιαν το κώνειο πολύ αργότερα, αφού πρώτα δείπνησαν και ήπιαν για τα καλά κι έκαναν συντροφιά με όσους επιθυμούσαν. Τον προτρέπει λοιπόν ο Κρίτων να μην βιάζεται, γιατί υπάρχει ακόμη χρόνος (*ἀλλὰ μηδὲν ἐπείγου· ἔτι γὰρ ἐγχωρεῖ*). Ο Σωκράτης και στη δεύτερη έφοδο του Κρίωνα δείχνει απaráμιλλη καρτερία. Δεν λυγίζει προκειμένου να απολαύσει τις τελευταίες σταγόνες ζωής που του προτείνει δελεαστικά ο φίλος του. Αυτά τα κάνουν οι άλλοι, λέει με αυστηρό ύφος στον Κρίωνα, οι πολλοί και αφιλοσόφητοι, που νομίζουν ότι έτσι κάτι κερδίζουν. Ο Σωκράτης όμως δεν θεωρεί ότι καθυστερώντας τον θάνατο κερδίζει τίποτε. Πιστεύει ότι έτσι μόνον γελοιοποιείται, δίνοντας την εντύπωση ότι μένει κολλημένος στη ζωή (*γλιχόμενος τοῦ ζῆν, γλίχομαι*= επιθυμώ σφοδρά) τώρα πια που δεν του απομένει καθόλου. Και στον δεύτερο πειρασμό της κοινότοπης ερμηνευσης των πολλών αντιστέκεται σθεναρά, δείχνοντας έμπρακτα πώς πεθαίνει ένας φιλόσοφος.

Γιατί κοντά στον θάνατο, τον θάνατο πια δεν βλέπεις, / στο Έξω προσηλώνεσαι». Το βλέμμα του Σωκράτη αναβαθμίζεται οντολογικά μέσα στο δεσμωτήριο ενόψει του επικείμενου θανάτου του. Την ύστατη αυτή στιγμή βλέπει αυτό που δεν έβλεπε σε όλη την προηγούμενη ζωή του. Κι αυτό που βλέπει αλλάζει τη συμπεριφορά του, προκαλώντας την έκπληξη των συντρόφων του. Αυτές τις τριάντα τελευταίες μέρες ο Σωκράτης μέσα στο δεσμωτήριο καταπιάνεται για πρώτη φορά με την ποίηση, συνθέτοντας έναν ύμνο στον Απόλλωνα και διασκευάζοντας σε στίχους τους μύθους του Αισώπου. Ο Σωκράτης ποιητής! Για τους φίλους του που τον γνώριζαν αυτό είναι παράδοξο. Τόσο παράδοξο, που απαιτούν μια εξήγηση από τον ίδιο τον Σωκράτη. Τι συνέβη μέσα στο δεσμωτήριο κι άλλαξε η στάση του απέναντι στην ποίηση; Τι συνέβη και ο διαλεκτικός φιλόσοφος έγινε φιλόσοφος - ποιητής;

Ο Σωκράτης ήταν γνωστός όχι μόνον για την ομολογημένη από τον ίδιο έλλειψη ποιητικού ταλέντου (*Φαίδων*, 60d-61b) και για τον ενοχλητικό έλεγχο που ασκούσε στους συγχρόνους του ποιητές αποδεικνύοντας την αμάθειά τους (*Πλάτωνος, Απολογία*, 22a-c). Ο πλατωνικός Σωκράτης ήταν γνωστός και για την απορριπτική του στάση απέναντι στην ποίηση του καιρού του (κυρίως την τραγική ποίηση αλλά και τα ομηρικά έπη), επειδή αυτή κατά τη γνώμη του καλλιεργούσε τη μίμηση ηθικά βλαπτικών για τους νέους προτύπων, τους απομάκρυνε από την αλήθεια, τους έθιζε στο ψεύδος και στα πάθη. Το αισθητικό γούστο της εποχής, που δημιούργησε αυτά τα έργα τα οποία εμείς σήμερα τα θεωρούμε ανυπέρβλητη προσφορά της Αθήνας στον πολιτισμό, βρισκόταν στους αντίποδες της σωκρατικής ηθικής φιλοσοφίας. Στο τρίτο και το δέκατο βιβλίο της πλατωνικής *Πολιτείας* (376c-398b και 595a-608b αντίστοιχα) εκτίθεται η πλατωνική επίθεση κατά της ποίησης (και της τέχνης ως μίμησης του φαινομενικού γενικότερα), η οποία καταλήγει τελικά στον εξοστρακισμό της ποίησης από την ιδανική Πολιτεία ή στην παραμονή της υπό καθεστώς όμως αυστηρής λογοκρισίας. Αλλά και σε άλλα έργα του Πλάτωνα η ποίηση αντιμετωπίζεται με καχυποψία. Στον *Ιωνα* και πιο διαφορούμενα στον *Φαίδρο* η ποίηση μετατρέπεται σε ένα είδος τρέλας. Ενώ στην *Απολογία*, τον *Πρωταγόρα*, τον *Σοφιστή* και τους *Νόμους* ο Πλάτων ταυτίζει την ποίηση με την άγνοια, την απάτη και την πνευματική σύγχυση.

Ο Σωκράτης λοιπόν ο οποίος ομολογεί (*Πλάτωνος, Πολιτεία*, 607b) πως από παλιά η ποίηση και η φιλοσοφία έχουν κάποια διένεξη (*παλαιὰ μὲν τις διαφορὰ φιλοσοφία τε και ποιητικῆ*) και γι' αυτό στην ευνομούμενη Πολιτεία που

σχεδιάζουν στον φιλοσοφικό τους διάλογο δεν έχει θέση η ποίηση: ο Σωκράτης που προτείνει στην *Πολιτεία* (398a-b) εκείνον τον άξιο ποιητή που θα ερχόταν στην πόλη για να επιδείξει τα ποιήματά του να μην τον αφήνουν να μπει μέσα αλλά να τον *ξαποστέλνουν σε άλλη πόλη (ἀποπέμποιμέν τε εἰς ἄλλην πόλιν)*, αφού πρώτα τον προσκυνούσαν σαν να ήταν ιερό και αξιοθαύμαστο πρόσωπο και αφού του έρριχναν το κεφάλι με μύρο και τον στόλιζαν με γιρλάντες από αγιασμένα μαλλιά: αυτός ο *φιλόσοφος - Σωκράτης* μεταμορφώνεται στο δεσμοκτήριο στις τελευταίες μέρες της ζωής του στον *μουσικό Σωκράτη*, ο οποίος συνθέτει για πρώτη και τελευταία φορά στη ζωή του ποιήματα. Αυτή η μεταμόρφωση που παραξενεύει τους φίλους του απαιτεί εξήγηση. Ποια εξήγηση δίνει ο Σωκράτης;

Το όνειρο! Αυτή είναι η εξήγηση που δίνει ο ίδιος για τη μεταστροφή του. Από παλιά, λέει ο Σωκράτης στον Κέβη (*Φαίδων*, 60e - 61b), τον επισκεπτόταν το ίδιο όνειρο, κάθε φορά με διαφορετική μορφή, ωστόσο του έλεγε πάντα τα ίδια: «*Σωκράτη, να κάνεις μουσική και πάνω σ' αυτήν να δουλεύεις*» (Ἵ Σώκρατες μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου). Ο Σωκράτης νόμιζε ότι το όνειρο τον παρότρυνε να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία, γιατί κατά τη γνώμη του η φιλοσοφία είναι το ανώτερο είδος μουσικής κι αυτός σ' αυτήν επιδιδόταν. Το όνειρο όμως επέμενε να τον επισκέπτεται. Κι ο Σωκράτης το θεωρούσε αυτό ως ενθάρρυνση να συνεχίσει την ενασχόλησή του με τη φιλοσοφία. Όλα αυτά συνέβαιναν πριν τη θανατική του καταδίκη και την αναμονή του στο δεσμοκτήριο για την εκτέλεσή της.

Το όνειρο τον επισκεπτόταν συνέχεια. «*Μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου*». Τον προτρέπει: «*Να κάνεις μουσική και να δουλεύεις πάνω σ' αυτήν*». Αυτό που του υποδείκνυε το όνειρο και δεν το *έβλεπε* σε όλη την προηγούμενη ζωή του το *είδε* για πρώτη φορά όταν βρέθηκε κοντά στο θάνατό του. Αυτός ο πεισματάρης φιλόσοφος, ο υπέρμαχος της διαλεκτικής, ο εχθρός της ποίησης, στο τέλος της ζωής του και ενώπιον του επικείμενου θανάτου του *βλέπει*. Τι *βλέπει*; Δεν ξέρουμε. Ξέρουμε μόνο πως αυτό που βλέπει τον αλλάζει. Το βλέμμα του φανερώνει αυτήν την αλλαγή. Δεν έχει την πεισματική ακαμψία και την αυστηρότητα της σωκρατικής λογικής που ελέγχει αμείλικτα και διαλύει με την ειρωνική κριτική του την αλήθεια της ποίησης. Το βλέμμα του έχει αποκτήσει άλλη ποιότητα. Ο μουσικός Σωκράτης *βλέπει* πια *αλλιώς*.

Μετά την καταδίκη του σε θάνατο και αφού η γιορτή του Απόλλωνα (τα Δήλια) τον εμπόδιζε να πεθάνει, θεώρησε ότι αυτό ήταν σημάδι για να δώσει άλλη ερμηνεία στο όνειρο. Αποφασίζει λοιπόν να μη δείξει απείθεια αλλά να ασχοληθεί με τη «δημώδη μουσικήν», δηλαδή με το τραγούδι. Έτσι, υπακούοντας στο όνειρο, θα έδειχνε την ευσέβειά του (ἀφοσιώσασθαι) γράφοντας ποιήματα. Η πρώτη σύνθεση λοιπόν ήταν προς τιμήν του θεού Απόλλωνα. Η δεύτερη σύνθεση ήταν η διασκευή μύθων του Αισώπου. Γιατί, όπως μας λέει ο ίδιος : «για να είναι ο ποιητής αληθινός ποιητής πρέπει να πλάθει μύθους και όχι λόγους» (τὸν ποιητὴν δέοι, εἴπερ μέλλοι ποιητής εἶναι ποιεῖν μύθους ἀλλ' οὐ λόγους) . Ποιος θα περίμενε ότι ο Σωκράτης, που σε όλη του τη ζωή θήτευε στον λόγο, στο τέλος της ζωής του θα κατέφευγε στον μύθο; Ούτε κι ο ίδιος δεν περίμενε κάτι τέτοιο. Αλλά η ζωή όταν φτάνει στο τέλος της έχει εκπλήξεις, ακόμη και για τον Σωκράτη που ομολογεί τη μυθοπλαστική ανεπάρκειά του.

«*Η αλήθεια μόνον έναντι θανάτου δίδεται*». Αυτός ο στίχος του Ελύτη από τα *Ελεγεία της Οξώπετρας* («Ρήμα το Σκοτεινόν»), αποφθεγματικά διατυπωμένος, είναι η απάντηση της ποίησης στη σωκρατική φιλοσοφία αναζήτησης της αλήθειας. Σε όλη του τη ζωή ο Σωκράτης αναζητά με το βλέμμα του την αλήθεια. Ωστόσο αυτή του αποκαλύπτεται ως ολότητα μόνον στο τέλος της ζωής του, αυτές τις 30 μέρες αναμονής στο δεσμοτήριο. *Η αλήθεια μόνον έναντι θανάτου δίδεται*. Τι σημαίνει «έναντι θανάτου»; Τι σημαίνει «έναντι»; Έναντι σημαίνει λογιστικά «σε αντίκρισμα». Λέμε : «έδωσε μια προκαταβολή έναντι όλου του ποσού». Έναντι σημαίνει ακόμη *απέναντι, ενώπιον, αντίκρυ*. Η αλήθεια έναντι θανάτου δίδεται στον Σωκράτη που με τόσο πάθος την αναζήτησε σε όλον τον φιλοσοφικό του βίο. Αυτό σημαίνει ότι η αλήθεια δόθηκε ολόκληρη στον Σωκράτη, όταν αυτός βρέθηκε *ενώπιον* του δικού του θανάτου και μάλιστα όταν έσπευσε να *προλάβει* τον δικό του θάνατο, όταν άδραξε αυτή την έσχατη δυνατότητα ολοκλήρωσης της ύπαρξής του.

Ο Σωκράτης δεν υφίσταται τον θάνατο δυσφορώντας. Ούτε προσπαθεί να τον καθυστερήσει. Ο Σωκράτης *προλαβαίνει* τον θάνατό του. Δεν δυσφορεί, δεν καταριέται. Αυτή τη στάση του ενώπιον του θανάτου μάς την περιγράφει με δάκρυα στα μάτια ακόμη κι ο υπάλληλος ο επιφορτισμένος με την εκτέλεση της θανατικής καταδίκης. Παραξενεύεται ακόμη κι αυτός με τη συμπεριφορά του Σωκράτη (*Φαίδων*, 116c-d). Οι άλλοι θανατοποινίτες τα έβαζαν μαζί του και τον καταριόνταν, επειδή τους

ζητούσε σύμφωνα με τη διαταγή των αρχόντων να πουν το δηλητήριο, λες και ήταν αυτός, ο απλός υπάλληλος, εκείνος που τους καταδίκασε σε θάνατο. Ο Σωκράτης όμως δεν έκανε κάτι τέτοιο, αλλά *«ήταν ο πιο ανώτερος (γενναιότατος), ο πιο μειλίχιος (πρότατος) και καλός άνθρωπος (ἄριστος) από όσους ήρθαν ποτέ εδώ μέσα»*. Αυτά τα λόγια δεν τα λένε οι φίλοι του Σωκράτη, αλλά ένας υπάλληλος του κράτους. Μ' αυτά τα λόγια και με δάκρυα στα μάτια (*ἄμα δακρύσας*) αυτός ο υπάλληλος, αφού του διαβίβασε την εντολή των αρχόντων, χαιρέτησε τον Σωκράτη και απομακρύνθηκε. *«Γεια σου λοιπόν και προσπάθησε ν' αντέξεις όσο μπορείς πιο εύκολα το αναπόφευκτο»*. (χαῖρέ τε καὶ πειρῶ ὡς ῥᾶστα φέρειν τὰ ἀναγκαῖα) .

Ο Σωκράτης δεν προσπαθεί απλώς να αντέξει το αναπόφευκτο του επικείμενου θανάτου του. Προχωρεί πολύ παραπέρα. Ο Σωκράτης *προλαβαίνει* τον θάνατό του. *«Προλαβαίνει τον θάνατό του»* σημαίνει ότι *κατανοεί* τον θάνατό του. *Κατανοώ* στην προκειμένη περίπτωση δεν σημαίνει *χαζεύω* σ' ένα νόημα, αλλά σημαίνει ότι *κατανοώ* τον εαυτό μου μέσα σ' εκείνη τη δυνατότητα ύπαρξης που *διανοίγει ο δικός μου θάνατος*. Τότε ο θάνατος δεν γίνεται ένα απλό συμβάν που δεν με αφορά προς το παρόν, αλλά φανερώνεται ως η πιο δική μου *έσχατη δυνατότητα* κατανόησης της αυθεντικής ύπαρξης. Εδώ έγκειται το μεγαλείο του Σωκράτη: *προλαβαίνει* τον θάνατό του κι έτσι *διανοίγεται* στο τέλος της ζωής του ο ορίζοντας κατανόησης της ύπαρξής του. *Η αλήθεια μόνον έναντι θανάτου δίδεται*, λέει ο Ελύτης. Και έναν στίχο πιο πάνω λέει ακόμη: *Αυτά στη γλώσσα τη δική μου. Κι άλλοι άλλα σ' άλλες*.

Οι πιο αινιγματικές λέξεις που είπε ποτέ ο Σωκράτης είναι οι τελευταίες του λέξεις λίγο πριν ξεψυχήσει. Ο μεγάλος ειρωνευτής έφυγε από τη ζωή με μια φράση το ίδιο αινιγματική όπως και η ζωή του. Ακόμη και το τέλος της ζωής του φρόντισε να μείνει αζέχαστο αφήνοντας πίσω του έναν γρίφο – πρόκληση για τους φιλόλογους και τους φιλοσόφους. Ο Φρίντριχ Νίτσε με τη γνωστή ευαισθησία του ανακάλυψε αυτή τη φράση του θνήσκοντος Σωκράτη και ανέδειξε τη δυναμική της με την προκλητική ερμηνεία του. Έκτοτε η φιλοσοφία δεν μπορούσε να παρακάμψει ούτε τη φράση αυτή του Σωκράτη ούτε την ερμηνεία της από τον Νίτσε. Ποιες ήταν οι τελευταίες του λέξεις και τι φανερώνουν αυτές για το ύστατο βλέμμα του Σωκράτη; Αξίζει να παρακολουθήσουμε την αποκάλυψη του έσχατου σωκρατικού βλέμματος μέσα από τη διήγηση του *Φαίδωνα*.

Ο Σωκράτης, αφού ήπιε το δηλητήριο, περπάτησε λίγο μέχρι να βαρύνουν τα πόδια του κι έπειτα ξάπλωσε, όπως του συνέστησε ο επιφορτισμένος με τη θανατική εκτέλεση υπάλληλος. Το δηλητήριο άρχισε να επενεργεί προκαλώντας ακαμψία στα κάτω άκρα, η οποία προχωρούσε προς τα πάνω. Όταν θα έφτανε στην καρδιά, ο Σωκράτης θα πέθαινε. Ήδη είχε αρχίσει να παγώνει το σώμα του γύρω από το υπογάστριο. Και τότε ο Σωκράτης, αποκαλύπτοντας το πρόσωπό του – το είχε ήδη καλυμμένο μ' ένα μαντίλι – είπε τα τελευταία αυτά λόγια: *Κρίτωνα χρωστάμε στον Ασκληπιό έναν πετεινό. Να του τον δώσετε και να μην το αμελήσετε (καὶ ἐκκαλυψάμενος – ἐνεκαλύπτετο γάρ– εἶπεν – ὁ δὴ τελευταῖον ἐφθέγγετο – Ὡ Κρίτων τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε).*

Τι σήμαιναν τα τελευταία αυτά αινιγματικά λόγια του Σωκράτη; Αινιγματικά και ειρωνικά συνάμα, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο καταδικασμένος σε θάνατο για ασέβεια προς τους θεούς είναι εκείνος που στην ύστατη στιγμή της ζωής του αποδεικνύει την ευσέβειά του, φροντίζοντας να τηρηθεί το ορθό τελετουργικό. Ή μήπως ακόμη κι αυτός ο ίδιος ο Σωκράτης, ο πιο σοφός άνθρωπος, νοιάζεται για την ασφάλειά του στην πορεία αυτή προς τον θάνατο, ζητώντας από τον Ασκληπιό να διευκολύνει τη μετάβασή του; Ο George Steiner επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα φιλολογική ερμηνεία και του σωκρατικού επιχειρήματος όσο και του συμβόλου του, του πετεινού⁴. Αυτή όμως που μας ενδιαφέρει περισσότερο για τις φιλοσοφικές της προεκτάσεις είναι η ερμηνεία του Νίτσε. Ο αιρετικός Γερμανός φιλόσοφος αποτόλμησε μια προκλητική ερμηνεία ολόκληρης της φιλοσοφίας του Σωκράτη στηριγμένος σ' αυτή τη φράση : *«Κρίτωνα χρωστάμε στον Ασκληπιό έναν πετεινό. Να του τον δώσετε και να μην το αμελήσετε»*. Ο Σωκράτης ζήτησε να προσφέρουν στον Ασκληπιό έναν πετεινό γιατί με τον θάνατο τον γιάτρεψε από την αρρώστια της ζωής. Ο Σωκράτης είχε σιχαθεί τη ζωή. Ο Σωκράτης ήθελε να πεθάνει. Η Αθήνα δεν το ήθελε. Αυτός ανάγκασε την Αθήνα να του δώσει το κώνιο... Αυτή είναι η ερμηνεία του Νίτσε για το νόημα που κρύβεται πίσω από αυτήν τη φράση⁵. Ο θάνατος ήταν το γιατρικό για τη μακροχρόνια αρρώστια της ζωής που βάραινε τον Σωκράτη.

⁴ George Steiner, «Οι δύο αλέκτορες» στο *Αζόδευτα πάθη*, μτφ. Κατερίνα Σχινά, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001, σελ. 274-313

⁵ Φρίντριχ Νίτσε, *Το Λυκόφως των ειδώλων*, «Το πρόβλημα του Σωκράτη», μτφ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Νησίδες, σελ. 22, 28.

Φυσικά πίσω από την ερμηνεία αυτή του Νίτσε κρύβεται η πολεμική του ενάντια στον πλατωνισμό που είχε ως απόληξη την περιφρόνηση του σώματος και των αισθήσεων, δηλαδή αυτής εδώ της ζωής, για χάρη ενός πνευματικού επέκεινα. Η νιτσεική ερμηνεία φυσικά και δεν έγινε δεκτή από τους σύγχρονους του φιλόλογους. Ο κορυφαίος για την εποχή του κλασικός φιλόλογος Ούλριχ φον Βιλαμόβιτς – Μέλεντορφ (1848-1931), ιδιαίτερα επικριτικός εναντίον του Νίτσε για το βιβλίο του η *Γέννηση της Τραγωδίας*, απορρίπτει τη νιτσεική ερμηνεία και υποστηρίζει ότι η προσφορά του πετεινού στον Ασκληπιό αναφερόταν σε θεραπεία κατά το παρελθόν ενός μέλους της οικογένειας του Σωκράτη. Βέβαια ο Νίτσε εδώ δίνει μια φιλοσοφική ερμηνεία στο πρόβλημα Σωκράτη και στον πλατωνισμό γενικότερα. Ο κλασικός φιλόλογος Νίτσε εδώ δεν ερμηνεύει φιλολογικά αλλά φιλοσοφικά. Ο Σωκράτης πρόσφερε πετεινό γιατί με τον θάνατό του λυτρώθηκε από τη ζωή. Αυτή είναι η νιτσεική ερμηνεία των τελευταίων λέξεων του Σωκράτη.

Έχοντας σκιαγραφήσει τις κύριες διαβαθμίσεις του σωκρατικού βλέμματος μπορούμε τώρα να διακινδυνεύσουμε τη δική μας ερμηνεία της τελευταίας σωκρατικής φράσης, του εξόδιου βλέμματος του θνήσκοντος Σωκράτη.

Σημειολογικά η περιγραφή του πλατωνικού Φαίδωνα παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ο Σωκράτης είχε καλύψει μ' ένα μαντίλι το πρόσωπό του (*ένεκεκάλυπτο < έγκαλύπτομαι*), προφανώς για να μη δουν οι φίλοι του την παγωμένη από τον θάνατο έκφραση του προσώπου του. Ο Σωκράτης *ένεκεκάλυπτο*. Ο Σωκράτης, ζωντανός ακόμη, λογάριαζε τον εαυτό του νεκρό κι αυτό έδειχνε στους συντρόφους του με το καλυμμένο πρόσωπό του. Το πρόσωπο του, το βλέμμα του σκεπασμένο δεν συναντούσε πια το βλέμμα των συντρόφων του. Και τότε ξαφνικά, ενώ λογάριαζε νεκρό τον εαυτό του κι ενώ και οι άλλοι νεκρό τον λογαριάζαν, επιστρέφει και στρέφει ξανά το βλέμμα του στους φίλους του, λες και κάτι ξέχασε να τους παραδώσει φεύγοντας. Επιστρέφει αιφνιδιαστικά. Δεν τον περίμενε κανείς. Αυτά τα κάνει ο Σωκράτης. Μπορεί κιόλας να το είχε προσχεδιάσει. Και γι' αυτό ήταν ικανός. Είναι γνωστό ότι γι' αυτά τα φερσίματα που ξάφνιαζαν τους άλλους είχε μείνει αξέχαστος. Επιστρέφει, ξεσκεπάζοντας το πρόσωπό του (*έκκαλυψάμενος < έκκαλύπτομαι*) Επιστρέφει, αποκαλύπτοντας το ύστατο βλέμμα του. Και μ' αυτό το ύστατο βλέμμα είπε τα τελευταία λόγια του : *Κρίτωνα χρωστάμε στον Ασκληπιό έναν πετεινό. Να του τον δώσετε και να μην το αμελήσετε* (Ἔω Κρίτων τῷ Ἀσκληπιῷ

ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε). Δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τα λόγια από τη χειρονομία της ἐκκαλύψεως (ἐκκάλυψις = ἀπόκαλυψη, φανέρωση). Δεν πρόκειται για μια απλή χειρονομία ἀλλὰ για τελετουργία. Και τα τελευταία του λόγια αποκτούν νόημα μέσα σ' αυτήν της τελετουργική ατμόσφαιρα της ἐκκαλύψεως.

«ἐνεκεκάλυπτο < ἐγκαλύπτομαι». Το ρήμα ἐγκαλύπτομαι σημαίνει σκεπάζω τον εαυτό μου (το πρόσωπό μου), κρύβω τον εαυτό μου κάτω από τα σκεπάσματα. Σημαίνει ἀκόμη κρύβομαι ἀπό ντροπή, αισθάνομαι ντροπή ἐνώπιον κάποιου.

«ἐκκαλυψάμενος < ἐκκαλύπτομαι». Το ρήμα ἐκκαλύπτομαι σημαίνει ξεσκεπάζω τον εαυτό μου (το πρόσωπό μου), ἀποκαλύπτω τον εαυτό μου (το πρόσωπό μου).

Και τα δύο ρήματα, ἐγκαλύπτομαι - ἐκκαλύπτομαι, είναι μέσης διάθεσης, διάθεση η οποία εκφράζει υποκειμενικότητα (εσωτερικότητα) σε ἀντίθεση με την αντικειμενικότητα (απλώς εξωτερικευση ἐνέργειας) που εκφράζει η ενεργητική διάθεση. Και τα δυο αυτά μέσα ρήματα δηλώνουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του υποκειμένου και τη συμμετοχή του στην πράξη της ἐγκαλύψεως - ἐκκαλύψεως ἀντίστοιχα. Και τα δυο ανήκουν στην κατηγορία των ευθέων μέσων ὄχι κυρίως αυτοπαθῶν ρημάτων. Αυτό σημαίνει πως και τα δυο δηλώνουν ἐνέργεια η οποία ὄμως ἐξέρχεται ἀπό το πνεύμα του υποκειμένου και μεταβαίνει στο σώμα του. Η ἐνέργεια αυτή παράγεται ἀπό το πνεύμα του υποκειμένου, δεν μένει ὄμως σ' αυτό ἀλλὰ εξωτερικεύεται στο σώμα του. Ο Σωκράτης δεν κρατάει τη σκέψη του μυστική, ἀλλὰ θέλει κάτι να δείξει ξεσκεπάζοντας το καλυμμένο πρόσωπό του. Αυτό που σκέπτεται το φανερώνει μ' αυτήν την τελετουργική πράξη του ἐκκαλύπτεσθαι. Με ξεσκεπασμένο το πρόσωπό του και με το βλέμμα του φωτίζει το νόημα των τελευταίων λέξεών του: «Κρίτωνα χρωστάμε στον Ἀσκληπιό ἕναν πετεινό. Να του τον δώσετε και να μην το ἀμελήσετε».

Το κείμενο σ' αυτό το σημείο σωπαίνει. Η ἐκκάλυψις, αυτή η φανέρωση του ὕστατου σοκρατικού βλέμματος θα μείνει για πάντα ἀγνωστη σε μας. Μόνο τα τελευταία λόγια του μας ἔμειναν, το νεκρό σώμα αὐτοῦ του μοναδικού βλέμματος.

Ωστόσο, αξίζει να διακινδυνεύσουμε μια άλλη ερμηνεία πέρα από την αντίπαλη στον πλατωνισμό νιτσειϊκή και την αμιγώς φιλολογική. Το βλέμμα του, όπως το παρακολουθήσαμε μέσα στο δεσμοτήριο, γαλήνιο, εξυψωτικό, αυθεντικό, μας επιτρέπει να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι η ύστατη προσφορά στον Ασκληπιό εξέφραζε την ευχαριστία του Σωκράτη στον θεό που του επέτρεψε μέσα στη φυλακή να δει λίγο πριν τον θάνατό του αυτό που δεν έβλεπε όσο φιλοσοφούσε μακριά από αυτήν την αδραγμένη από τον ίδιο δυνατότητα του θανάτου του. ***Προλαβαίνοντας τον θάνατό του, κατανοώντας δηλαδή τον θάνατό του ως την έσχατη, την πιο δική του μη παρακάμψιμη δυνατότητα, μπόρεσε να δει την αλήθεια που αναζητούσε φιλοσοφώντας σ' όλη του τη ζωή.*** Η αλήθεια προσφέρθηκε τότε για μια στιγμή ολόκληρη στην όρασή του ως δωρεά μέσα στον ορίζοντα κατανόησης του δικού του θανάτου. Για τη θεραπεία αυτή, για το γεγονός δηλαδή ότι είδε μέσα από το τέλος του αυτό που έψαχνε φιλοσοφώντας στη ζωή του, πρόσφερε ως ευχαριστήρια θυσία στον Ασκληπιό έναν πετεινό. Όχι, ο Σωκράτης δεν ήταν αρνητής της ζωής, όπως τον θέλει ένας ακραίος νιτσειϊσμός. Δεν σιγάθηκε τη ζωή. *Κατανόησε τη ζωή την ύστατη στιγμή της ολοκλήρωσής της. Έναντι θανάτου.*

Δημήτρης Βλάχος